

*Matevž Šlabnik, Maja Vehar**

Idrija in Žiri kot obmejna kraja 1941–1945**

Uvod

Idrijo in Žiri je skoraj tri desetletja razmejevala državna meja. Specifične zgodovinske okoliščine so namreč ob koncu prve svetovne vojne pripeljale do vzpostavitve nove meje na slovenskem etničnem prostoru, in sicer med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo. S podpisom rapalske pogodbe je Idrija, ki so jo italijanske sile zasedle že novembra 1918, uradno pristala na italijanski, Žiri pa na jugoslovanski strani državne meje.¹ Razmejitev med državama so označevali značilni betonski mejniki, na obravnavanem območju je meja tekla med sektorskima mejnikoma 37, ki se nahaja v Jaznah, in 46, ki leži severno od ceste Kalce–Hrušica. Med njima se je na cesti Idrija–Žiri nahajal mejni prehod prve kategorije.² T. i. rapalska meja je bila v zgodovinopisju deležna številnih raziskav – tako splošnih kot lokalnih. Marsikje pa je postala tudi del turistične ponudbe. Drugače je z raziskanostjo meje med italijanskim in nemškim okupatorjem med Idrijo in Žirmi, ki je bila vzpostavljena leta 1941 in je deloma potekala po stari rapalski meji. Večinoma namreč ostaja neraziskana in nepoznana. Okupacijska meja bo tako glavno raziskovalno vprašanje prispevka, za katerega je bila raziskava opravljena v sklopu raziskovalnega projekta *Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!* Metodološko prispevek temelji na pregledu obstoječe literature, arhivskega, kartografskega in fotografskega gradiva ter raziskovanja na terenu, ki je obsegalo

* Matevž Šlabnik, magister zgodovine, Arkova 14, SI-5280 Idrija, matevz.slabnik@gmail.com, Maja Vehar, magistrica profesorica zgodovine in magistrica profesorica slovenistke, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, maja.vehar@ff.uni-lj.si

** Prispevek je nastal v okviru nacionalnega raziskovalnega projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva« (J6-8248), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Prispeva tudi k nacionalnemu raziskovalnemu programu Slovenska zgodovina (P6-0235), ki ga prav tako financira ARRS.

1 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 24.

2 Prav tam, 28–29.

iskanje morebitnih ostankov in pridobivanje pričevanj oseb, ki so mejo same doživele oz. so spomin nanjo ohranile prek pripovedovanja starejših. Na podlagi pridobljenih informacij bo tako v prispevku s pomočjo vizualnega gradiva predstavljeno splošno vojno dogajanje v obeh krajih in sama okupacijska meja, in sicer njena vzpostavitev, potek, vpliv na prebivalstvo ter padec.

Idrija – trdno v italijanskih rokah

Slovensko prebivalstvo je bilo posebej po vzpostavitvi fašistične oblasti v Italiji v začetku 20. let podvrženo močnejšim potujčevalnim pritiskom, ki so se kazali, z vpeljavo italijanskih komisarjev na čelo občine, z ukinitvijo slovenskega srednjega in osnovnega šolstva, s prepovedjo delovanja slovenskih društev, italijaniziranjem javnega prostora ter z vpoklici v italijansko vojsko.³

Idrija je v obdobju med obema vojnama postala pomembno središče za različne vojaške, policijske in civilne urade. Od leta 1934, ko je bila ustanovljena enota za obrambo meje GAF (it. *Guardia alla Frontiera*), je bilo obmejno območje razdeljeno na sektorje. V mirnodobnem času so sektorje sestavljale poleg enot GAF še finančna straža, mejna fašistična milica in karabinjerji, v času vojne pa so sektorje okrepili še z drugimi enotami. Enote so bile mišljene kot prva obramba, ki bi omogočila nadaljnjo mobilizacijo.⁴ V končni predvojni razdelitvi sektorjev GAF ja bilo XI. armadnemu zboru v Vidmu podrejeno tudi poveljstvo sektorja v Idriji. Idrijski sektor je nosil številko XXII in se je delil na podsektorje v Cerknem, Idriji in Črnem Vrhu.⁵

V okviru VI. tržaške legije kraljeve finančne straže je v Idriji delovalo poveljstvo čete, ki so mu bile podrejene t. i. tenenze s po petimi oz. šestimi brigadami v Cerknem, Idriji in Godoviču.⁶ Pripadniki finančne straže so v času miru izvajali nadzor meje in spremljali tihotapstvo, vohunstvo in terorizem. V času vojne so delovali kot del obrambnih sil.⁷ Obmejna fašistična milica je bila kot del enot črnih srajc posebej zadolžena za mejna območja. Njihov glavni namen je bil boj proti gverilcem in nadzor nelegalnih prehodov čez mejo.⁸ V okviru tolminske kohorte je v Idriji delovalo poveljstvo stotnije.⁹ V Idriji je delovalo še poveljstvo čete karabinjerjev in poveljstvo kvesture javne varnosti s posebno politično četo.¹⁰ V Idriji je deloval tudi urad obmejne policije, marca leta 1942

3 Kavčič, *Pet stoletij rudnika*, 23; Mohorič, *Rudnik živega srebra*, 338.

4 Bizjak, *Italijanski obrambni načrti*, 310–311.

5 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 111.

6 Prav tam, 65–66.

7 Bizjak, *Italijanski obrambni načrti*, 335.

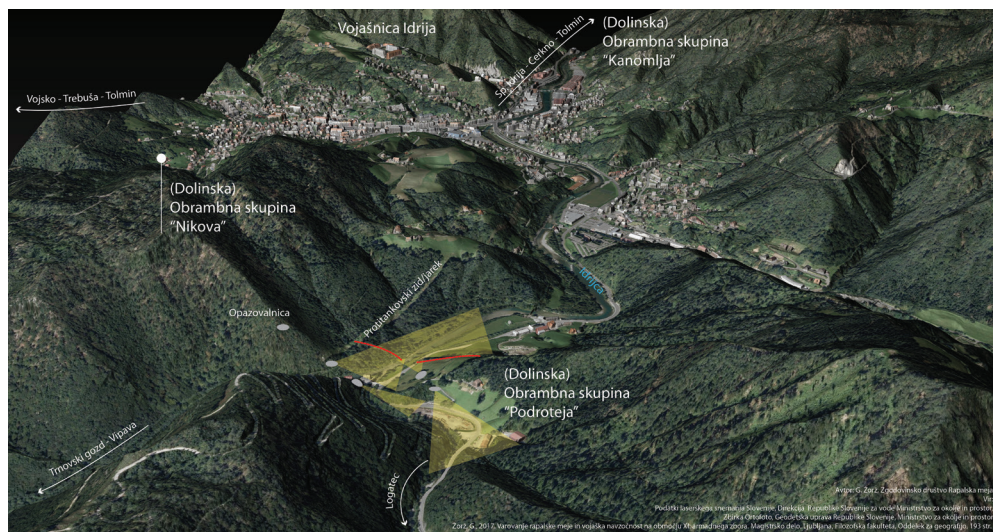
8 Prav tam, 338–339.

9 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 67–68.

10 Pavšič, *Ob stari meji*, 49; Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 60.

so v Idriji ustanovili tudi premični oddelek javne varnosti št. 1, zadolžen za preganjanje politično nezanesljivih oseb.

Italijansko vojaško prisotnost so v Idriji najjasneje simbolizirali številni vojaški objekti, ki so od 30. let dalje rasli v mestu in njegovi neposredni okolici. Največji gradbeni projekt italijanske vojske je bila izgradnja idrijske vojašnice na vzpetini pod Kobalovimi planinami, ki je bila otvorjena 5. aprila leta 1933.¹¹ V skladu z italijansko vojaško doktrino na vzhodni meji, kjer je bilo vitalnega pomena zavarovati predvsem komunikacijske poti proti Italiji, so tudi v okolici Idrije predvsem ob pomembnejših poteh postavili skupine utrjenih obrambnih položajev. Najbližje mestnemu središču je bila postavljena skupina treh utrd s protitankovskim zidom in cestnimi zaporami v soteski potoka Nikova, ki je imela nalogo zapirati cestno povezavo z Vojskim.¹² V neposredni bližini mesta je bila v Podroteji ob cesti Godovič–Idrija, nad sotočjem Zale in Idrije postavljena naslednja skupina utrd. Prehod v dolino Idrije je bil zavarovan z glavno utrdbo nad cesto, nasproti nje je bila na drugi breg Zale postavljena manjša utrdba z jekleno strojnično kupolo, medtem ko je bila tretja utrdba postavljena na nasprotni breg Idrije, nad rudniškim vodnim kanalom Rake.¹³ Z začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem leta 1941 je sicer primarni razlog za obstoj italijanskih vojaških utrd ob rapalski meji prenehal obstajati, a so te vseeno ostajale deloma popolnjene z vojaštvom in oborožitvijo, njihov pomen pa je ponovno narasel z razvojem odporniškega gibanja.¹⁴

Slika 1: Prikaz italijanskih obrambnih skupin v okolici Idrije.

11 Pavšič, *Ob stari meji*, 48.

12 Miha Ferjančič, Okoli Idrije so bile tri postojanke. <https://youtu.be/FjECdYCplEI>.

13 Jankovič-Potočnik, *Rupnikova linija*, 180; Juvančič, *Mussolinijev utrbeni pas*, 171.

14 Borak, *Slovenska novejša zgodovina* 1, 575.

Že kmalu po začetku druge svetovne vojne je prišlo tudi na italijanski strani stare rapalske meje do organiziranja odpora. Sprva so aktivisti narodnoosvobodilnega boja orožje prek močno zastražene meje med nemškim in italijanskim ozemljem iz Rovt tihotapili na Idrijsko, kakršnokoli politično delovanje pa je bilo zaradi številnih vojaških postojank in poostrenega nadzora nad prebivalstvom na obmejnih območjih omejeno.¹⁵ Najodmevnejše partizanske akcije proti Italijanom je na Idrijskem po avgustu leta 1942 pa do svoje smrti februarja leta 1943 vodil Janko Premrl – Vojko, komandir 3. čete bataljona »Simon Gregorčič«.¹⁶

Padcu fašizma v juliju leta 1943 je 8. septembra sledila kapitulacija Kraljevine Italije. Italijansko uradništvo in vojaštvo je pričelo zapuščati tudi večinsko slovenska območja zahodno od rapalske meje. Z okoliških postojank so v Idrijo prihajale kolone oboroženih enot, od koder so skupno nadaljevale umik proti notranjosti Italije. Manjša skupina VOS-a v bližini Idrije sama ni mogla razorožiti številnih italijanskih oddelkov. V skladiščih so še vedno ostale velike količine raznovrstnega materiala, ki se ga je poslužilo tako civilno prebivalstvo kot partizani. Po odhodu Italijanov so v Idriji osnovali krajevni komite Osvobodilne fronte, ki se je nastanil v prostorih Črnega orla na mestnem trgu. Po mestu so se pojavili razglasi OF, partizanske straže so nadzirale odvoz italijanskega orožja. Zaradi nemških vdorov so za obrambo mesta z mobilizacijo vzpostavili Idrijski odred.¹⁷

Idrija v žičnatem obroču

Že 17. septembra 1943 je iz Rovt čez Dole proti Idriji odšla močnejša nemška ogledna skupina, ki pa so jo partizani z zahodne strani Idrije na cesti čez Kovačev Rovt odbili. Naslednji dan je sledil drugi nemški poskus, ko so s petimi oklepnimi vozili pripadniki 71. pehotne divizije sprva hoteli iz Godoviča prodreti do Idrije po soteski Zale, a so po neuspešnem preboju do predmestja Idrije prišli prek Kovačevega Rovta. Ob ovirah in pod partizanskim ognjem se je kolona obrnila, med vračanjem pa je padla v zasedo pri Godoviču in utrpela tri smrtne žrtve. 22. septembra so nemške enote napadle v dveh kolonah čez Veharše in Dole proti Idriji ter iz Godoviča proti Črnemu Vrhju.¹⁸ Slednja skupina pri preboju ni bila uspešna in je v tem času požgala Godovič. Naslednji dan Nemci, kljub onemogočenju partizanskih lahkih topov niso napredovali proti Črnemu Vrhju. Tega je namreč zasedla prva skupina, ki ji je uspel hitrejši prodor prek Idrije. Še prej je požgala veliko število hiš v Dolah, Gorah in na Medvedjem Brdu. Enote Idrijskega odreda z lahkim orožjem niso mogle uspešno braniti položajev proti številnim

15 Petelin, *Vojkova brigada*, 14–16.

16 Prav tam, 19–22.

17 Prav tam, 35–36.

18 Prvo skupino je sestavljala glavnina 1. bataljona 901. tankovskega grenadirskega polka, drugo skupino pa 2. četa 1. bataljona 901. tankovskega grenadirskega polka in 2. bataljon 138. šolskega polka gorskih lovcev.

nemškimi tankom in oklepnikom, tako da so se začele počasi umikati – 23. septembra zjutraj je bila Idrija že pod nemško vojaško zasedbo.¹⁹

Skladno z nemško politiko na pravkar zavzetem območju Operacijske cone Jadransko primorje, ki je Slovincem v želji po zmanjšanju odpora prepuščala določene koncesije, je tudi v Idriji oživela mestna uprava, ki so jo namesto Italijanov upravljali domačini. V začetku decembra leta 1943 so na sestanku mestnega odbora županski mandat podelili upokojenemu rudniškemu uradniku Filipu Vidicu, po njegovi smrti junija leta 1944 pa je župan postal Karel Treven, ki je bil kot zadnji slovenski župan odstavljen leta 1924 s strani Italijanov. Občina je bila še vedno podrejena italijanski prefekturi v Gorici.²⁰

Nemci so si z zasedbo Idrije obetali predvsem izkoriščanje živega srebra, ki ga je nemška vojna industrija nujno potrebovala. Mesto je služilo tudi kot okupatorjevo oporišče za številne pohode proti Gorenjski ter osvobojenim ozemljem na Cerkljanskem in Trnovskem gozdu, kjer so zavetje našle partizanske vojaške enote, bolnišnice in tiskarne. Nemške enote so se v Idriji nastanile pri civilnem prebivalstvu in niso uporabljale italijanskih vojaških objektov.²¹

Slika 2: Oklepno vozilo pri Debeli skali varuje cestno zaporo na glavni cesti Idrija–Godovič.

V zgodovinoisju je bil doslej spregledan pomemben element nemške okupacije Idrije. Za namene lažjega nadzorovanja so namreč Nemci mesto obdali s približno šestkilometrskim

19 Petelin, *Vojkova brigada*, 37–44; Marjan Beričič, Čigav si pa ti. <https://youtu.be/BNPde5c-2c>, 01:15–03:10.

20 Primožič, *Delovanje občine Idrija*, 98, 101.

21 Franci Pelhan, Idrija v žici in minah. <https://youtu.be/8qNRk1057gg>, 04:00–04:45.

obročem iz bodeče žice in na nekatere predele postavili mine.²² Celoten žičnati obroč je bil utrjen še z okrog petnajstimi vkopanimi bunkerji – »šticipunkti«, ki so približno 200 nemškimi stražarjem omogočali stalen nadzor nad mestom in cestnimi komunikacijami.²³ Žičnati obroč so lahko prebivalci zapustili s posebno prepustnico, ki jo je izdala nemška komanda mesta.²⁴ Natančnega datuma ožičenja Idrije iz pregledanih dokumentov ni bilo mogoče določiti, vendar je bilo verjetno izvedeno že kmalu po nemški zasedbi, saj so mesto od leta 1943 s treh strani obdajala osvobojena ozemlja pod partizanskim nadzorom.²⁵ Potek žice in lokacije nemških bunkerjev je bilo mogoče približno določiti na podlagi partizanskih skic in ustnih pričevanj. Bodeča žica in kovinski koli, okrog katerih je bila razpredena, je ob povojnem pomanjkanju kovin hitro izginila, mine pa ja partizanska vojska očistila tudi ob pomoči nemških ujetnikov.²⁶ V arhivskem gradivu pa se je našel podatek, da so poleg Idrije Nemci leta 1944 ožičili tudi Gorenjo vas in Poljane.²⁷

22 Pavel Pivk, Šticipunkti, <https://youtu.be/bmL5IVvSo7g>; Franci Pelhan, Idrija v žici in minah. <https://youtu.be/8qNRk1057gg>.

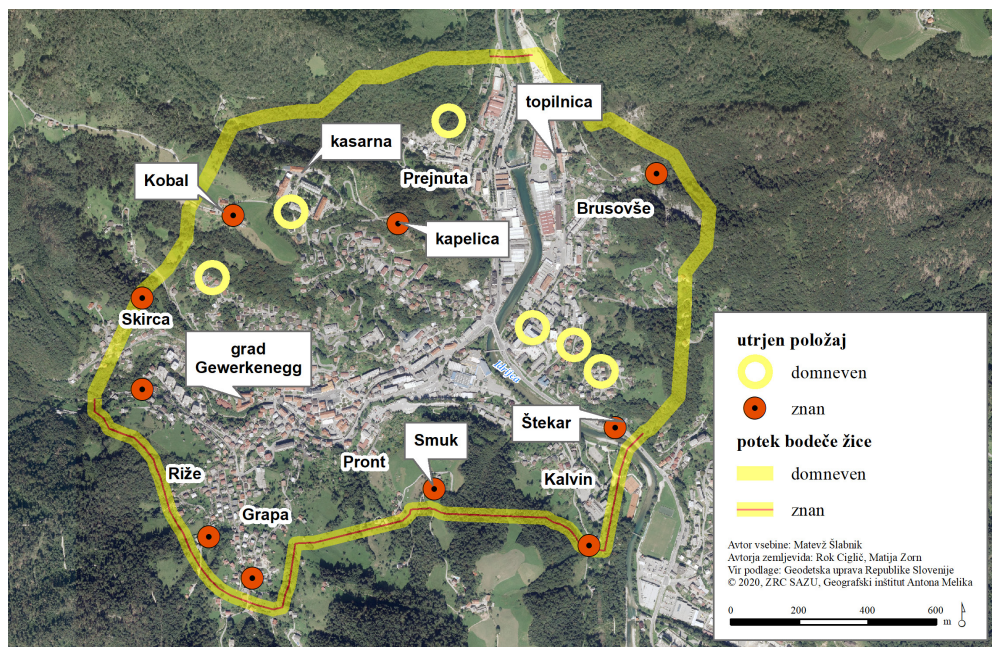
23 Ti stražarji so bili del 2. bataljona 10. SS policijskega polka, ki je bil do umika pomladi leta 1945 nastanjen v Idriji. SI ZAL IDR 0133, Zbirka gradiva NOB, Idrija, II/SS-Pol.10/I C.

24 Balantič, *Ranjena kotlina*, 110.

25 Petelin, *Vojkova brigada*, 200–201.

26 Franci Pelhan, Idrija v žici in minah. <https://youtu.be/8qNRk1057gg>, 00:00–02:50..

27 SI ZAL ŠKL, 0268, šk. 3, a. e. CVI31-11, Gorenja vas; SI ZAL ŠKL, 0268, šk. 3, a. e. CVI31-9, Poljane.

Slika 3a in 3b: Na podlagi skice obveščevalne službe IX. korpusa (levo) in ustnih virov izdelana simulacija nemških utrjenih položajev in poteka žičnih ovir okrog Idrije v času nemške okupacije.

Zadnji meseci druge svetovne vojne so bili za Idrijo uničujoči. 18. februarja leta 1945 so mesto prvič raketirala letala britanskega Kraljevega vojnega letalstva in največjo škodo naredila na rudniških objektih. Prvemu je do aprila sledilo še devet zračnih napadov. Hudo škodo je poleg rudniških obratov utrpelo tudi mestno središče.²⁸ Ponoči 28. aprila leta 1945 se je zaključilo obdobje nemške prisotnosti v Idriji. Nemške enote so se skupaj z domobranci zbrale na cesti proti Godoviču, da bi se prebile do Vipavske doline in tam združile z ostalimi umikajočimi se kolonami.²⁹

Žiri v času druge svetovne vojne

Napetosti je bilo v kraju mogoče občutiti že pred vojno, npr. ob gradnji Rupnikove linije³⁰ in pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu.³¹ Vojna pa je postala realnost 6. aprila 1941

28 Mohorič, *Rudnik živega srebra*, 342.

29 Prav tam.

30 Več v: Marković, *Vplivi krepitve fašistične*, 349–366; Košmelj - Beravs, *Spomini na utrjevanje*, 217–230; Stanonik, *Promet na Žirovskem*, 74; Naglič, *Dediščina rapalske meje*.

31 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 121.

ob nemškem napadu na Kraljevino Jugoslavijo, ko je vojska zaprla vse pomembnejše poti.³² Dan po napadu so se iz Žirov umaknili javni uradi, izdan pa je bil ukaz, da se mora civilno prebivalstvo umakniti v okolico Ljubljane.³³ Zatem je jugoslovanska vojska razstrelila mostove in Žiri so izgubile večino povezav s sosednjimi kraji. Istega dne je italijanska vojska pričela s topovi obstreljevati Žirovski vrh, kar pa ni imelo večjega vpliva, saj se je jugoslovanska vojska že umaknila.³⁴

Izpraznjeni kraj so Italijani 11. aprila 1941 zavzeli brez boja ter si glavno pisarno uredili v šolskem poslopju. V nasprotju s kasnejšo nemško okupacijo je bila italijanska okupacija milejša (učitelji so še vedno lahko poučevali, v kraju je ostal tudi duhovnik), posledično je v spominih moč zaznati podcenjevanje italijanske vojske, ki so jo, npr. imenovali letoviščarji, kurja vojska itd.³⁵ Drugačno izkušnjo so prebivalci Žirov imeli z nemško okupacijo, čeprav so si jo nekateri sprva želeli.³⁶ 27. aprila 1941 je v Žiri prišlo ok. 30 nemških žandarjev in financerjev, ki so se prav tako kot pred njimi Italijani naselili v pomembnejših javnih zgradbah.³⁷ Žiri so po nemški okupaciji upravno spadale v kranjski okraj, Ivan Seljak, ki je občino vodil že v letih pred drugo svetovno vojno, pa je župansko funkcijo obdržal. Začel je veljati strog okupacijski režim, ki je vključeval izobešanje nemških zastav,³⁸ zamenjavo slovenskih napisov z nemškimi,³⁹ ponemčenje osebnih in krajevnih imen,⁴⁰ popis in deportacije prebivalstva.⁴¹ Uvedeno je bilo šolstvo v nemškem jeziku,⁴² tečajev nemščine pa so se morali udeleževati tudi odrasli.⁴³ Jezikovni pritisk je bil viden tudi v naseljih, ki so z okupacijo padle v Ljubljansko pokrajino. Za otroke iz italijanskega dela Brekovic so, npr. pri Jureču, leta 1942 organizirali italijansko-slovensko šolo.⁴⁴

Nemška okupacija je vplivala tudi na gospodarstvo (obvezna oddaja pridelkov, izdelkov)⁴⁵ in vsakdanjik prebivalstva – zaplomba prevoznih sredstev, prekinitvev pro-

32 Prav tam, 122.

33 Govekar, *Kronistični zapis I*, 11.

34 Prav tam, 11.

35 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 125–126.

36 Arhiv Župnije Žiri, Pečnik, *Kronika župnije Žiri 1900–1941*, 189.

37 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

38 Intervju s Tonetom Rupnikom (r. 1929), december 2018, posnetek pogovora hrani avtorica prispevka.

39 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

40 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 41, a. e. B-I-1-1, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der besetzten Gebieten Karntens und Krains.

41 Čeplak, *Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem*, 55; Mrovlje, *Selitev se je*, 76–77.

42 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, a. e. 5-11, Kronika Osnovne šole Žiri.

43 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 44, a. e. C-VI-25, plakat Wer deutsch spricht, bekennt sich zum mächtigsten Volk Europas!

44 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 3, a. e. B-Brekovice.

45 Več o tem v: Ferenc, *Okupacijski sistemi 3*.

metnih povezav, prepoved prostega bivanja med kraji, strog obmejni režim, policijska ura, zatemnitev, odsotnost duhovnika itd.⁴⁶ Ukrepi so se izvajali tudi v kulturi – uničenje knjig in gledališke opreme,⁴⁷ zaplomba kinematografske opreme za namene nemške propagande.⁴⁸ Ta je potekala tudi prek nemškega časopisja ter nemških organizacij, ki so nadomestile ukinjena ter razlašena slovenska društva.⁴⁹

Slika 4: Žig, ki se je v Žireh uporabljal v času nemške okupacije.

Raznarodovalni ukrepi okupatorja so tudi na Žirovskem povzročili, da se je del prebivalstva vključil v narodnoosvobodilno gibanje.⁵⁰ Zaradi pritiska slednjega so Nemci utrdili staro in novo župnišče ter sokolski dom. Pritlična okna so zazidali ter stavbe obložili z vrečami peska in pripravili strelne line.⁵¹ Zaradi napadov na nemške avtomobile so »odredili, da morajo prebivalci ob cesti posekati vse grmovje v širini 50 m.«⁵² Nadzoru prebivalstva so služili hišni listi.⁵³ Do odločilnih spopadov je prišlo oktobra 1943, ko se je Operativni štab za zahodno Slovenijo odločil za napad na nemške postojanke, ki so se nahajale v bližini nemško-italijanske meje. Med njimi so bile tudi tri v Žireh, ki so tako bile vključene v prvo fazo operacij enot XXXI. divizije.⁵⁴ 20. oktobra 1943 je enotam Vojkove brigade uspelo prodreti do Fužin. Ker se je Nemcem s partizanskim prevzemom oblasti v nekaterih krajih zapirala povezava s Škofjo Loko, so se odločili za umik

46 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 3, a. e. B-Brekovice.

47 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

48 Jan, *Od osvoboditve*, 19.

49 Govekar, *Kronistični zapis I*, 13; Intervju s Tonetom Rupnikom (r. 1929), december 2018, posnetek pogovora hrani avtorica prispevka.

50 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 124.

51 Govekar, *Kronistični zapis I*, 22.

52 Prav tam, 24.

53 Prav tam, 22.

54 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 126. Več v: Petelin, *Enaintrideseta divizija*.

iz Žirov.⁵⁵ Kljub okrepitevam iz Škofje Loke⁵⁶ se jim je uspelo 23. oktobra 1943 proti Trebiji umakniti šele po zajemu osmih talcev.⁵⁷ S seboj so odpeljali za 20 vozil obutve (prek 1000 parov čevljev) ter materiala.⁵⁸

Žiri so po umiku Nemcev postale del osvobojenega ozemlja. 24. oktobra 1943 je bil ustanovljen narodnoosvobodilni odbor za območje upravne občine Žiri – prvi takšnega tipa na Gorenjskem.⁵⁹ Nove oblasti so februarja 1944 ukazale požgati javna poslopja,⁶⁰ v katerih se je odvijala večina kulturnega, prosvetnega in upravnega dogajanja. To je predstavljalo oviro tudi za slovensko šolstvo, ki se je v okviru partizanskih šol obnovilo spomladi leta 1944.⁶¹ Poleg tega so postali spopadi del vsakdanjika prebivalstva, ki je doživljalo pritisk vseh akterjev, vključenih v vojno,⁶² dodatno pa je kraj prizadel tudi zavezniški letalski napad.⁶³ Skupno je v vojni življenje izgubilo 333 prebivalcev, nekaj med njimi tudi zaradi okupacijske meje oz. utrjevanja kraja.⁶⁴

Idrija in Žiri – kraja ob okupacijski meji

Okupacija je povzročila, da so Žiri in Idrija postale kraj ob tromeji. Po kapitulaciji Jugoslavije, uveljavitvi Hitlerjevih smernic za razdelitev okupiranega ozemlja ter podpisu pogodbe med Nemčijo in Italijo v juliju 1941⁶⁵ so se namreč v bližini obeh krajev stikala ozemlja Kraljevine Italije, Ljubljanske pokrajine pod italijansko okupacijsko oblastjo ter nemškim okupiranim območjem. Nova meja je do sektorskega mejnika št. 40, ki se je nahajal v bližini Spodnjega Vrsnika, potekala po stari rapalski meji, nato pa se je od nje odcepil nov krak, ki se je v smeri proti vzhodu nadaljeval severno od Šentjošta nad Horjulom, mimo Polhovega Gradca do Šentvida pri Ljubljani.⁶⁶

Mejo so na terenu določili nemški in italijanski oficirji konec aprila 1941,⁶⁷ spomladi leta 1942 pa so Nemci pričeli proti italijanski strani postavljati utrjevalno infrastrukturo. Na 2 m visoke kole so napeli mrežo, kjer njena postavitev ni bila mogoča, so postavili tri

55 Prav tam, 126.

56 Govekar, *Kronistični zapis II*, 38.

57 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 128.

58 Govekar, *Kronistični zapis II*, 38.

59 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 128.

60 Govekar, *Kronistični zapis III*, 15.

61 Jereb Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 44.

62 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 1, a. e. . A-VII-33, Poziv.

63 Mlakar, *Tabor v Žireh*, 60.

64 Zajec, Vse žrtve druge, 9–30; Arhiv župnije Žiri, Mrliška knjiga župnije Žiri 1941–2007.

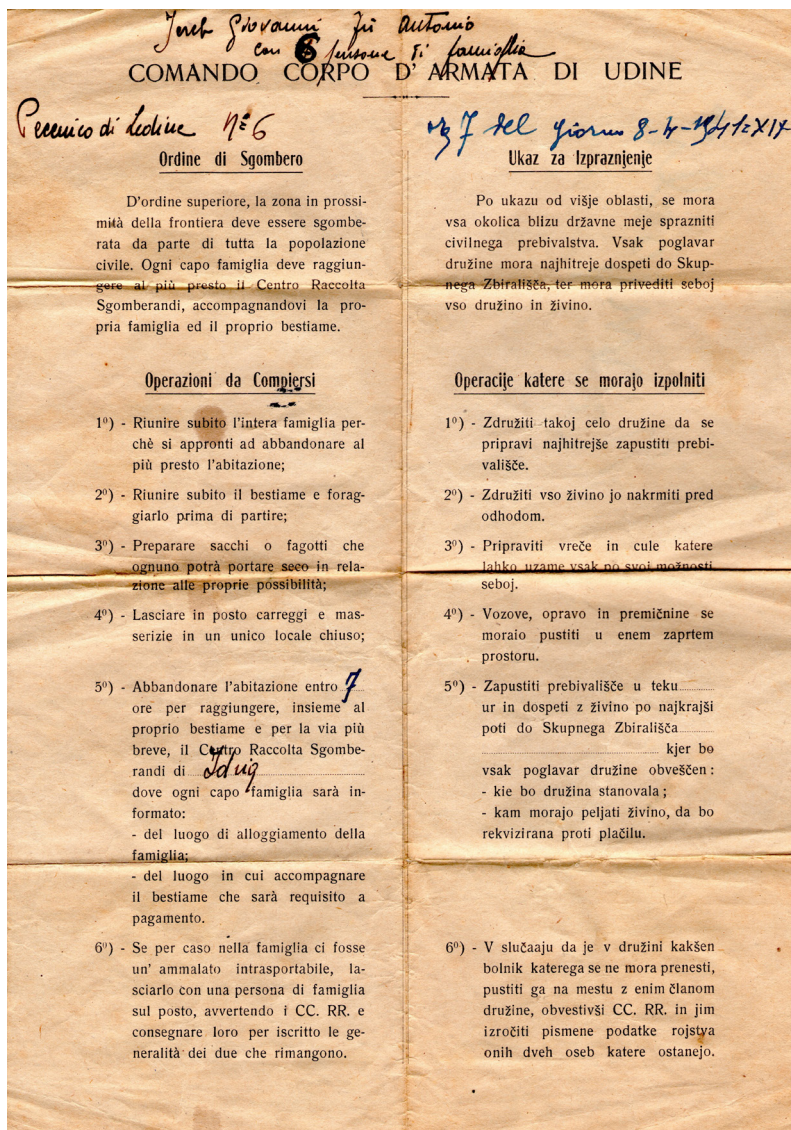
65 Ferenc, *Okupacijski sistemi I*, 72.

66 SI ZAL ŠKL, 44, BIVb-1, Vogels Karte des Deutschen Reichs und der Alpenländer.

67 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

Slika 5: Zemljevid Vogels Karte des Deutschen Reichs und der Alpenländer ima že vrisano mejo med nemškim in italijanskim ozemljem. Pri pouku so ga uporabljali v nemškem šolah na Gorenjskem.

Slika 6: Tik pred napadom Italije na Jugoslavijo so italijanske oblasti izdale ukaz, da mora prebivalstvo obmejnih vasi v nekaj urah zapustiti svoje domove. Na fotografiji je ukaz za izpraznjenje, ki so ga izročili Janezu Jerebu iz Pečnika pri Ledinah 8. aprila 1941.

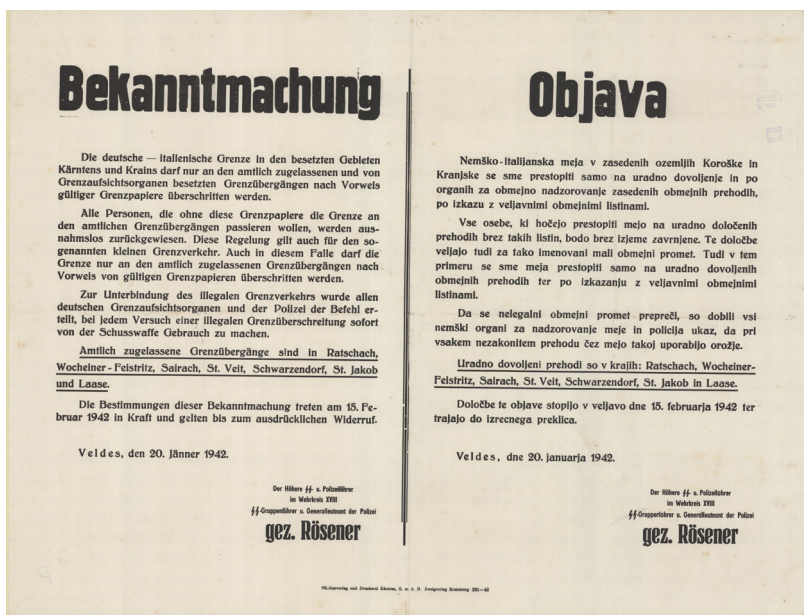
vrste kolov in čeznje napeli bodečo žico. Nato so v širni 2–3 m po tleh položili tri vrste bodeče žice, v približno 10-metrskem pasu pa so položili še različne vrste min in ročnih bomb.⁶⁸ Mejo so še vedno označevali rapalski mejniki, na kraku, ki se je od nje odcepil

⁶⁸ Treven, *Grenki spomini*, 40.

proti Ljubljani, pa na obravnavanem območju novih mejnikov še nismo našli.

Na nemški strani so obmejni pas očistili⁶⁹ – v širini 50–100 m so izsekali gozd, porušili pa so tudi več stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Rušenje ter posek so morali opravljati domačini ter za ta namen pripeljani delavci.⁷⁰ Primer poteka rušenja prikazuje pripoved Marije Jesenko:

»Tega leta so stari starši in moji starši skupaj obnovili in predelali vsa poslopja, a so jih morali že eno leto kasneje, 11. maja 1942, podreti, ker se je naša domačija znašla v obmejnem pasu. Nalog je prišel od Nemcev. Po njihovem ukazu za rušitev so starši imeli le dve možnosti: da poslopja porušijo sami in s tem ohranijo gradbeni material in skromno imetje ali pa jo porušijo Nemci. Zaradi nestrinjanja z ukazom so mojega očeta in starega očeta privezali za jablano na našem vrtu. Pred napolnjenimi puškami nemških stražarjev sta se morala v petih minutah odločiti. Ob stalni staži in pod prisilo sta morala podirati tudi oče in stari ata. Pomagali so nekateri delavci iz okolice.«⁷¹

Slika 7: 15. februarja 1942 je vstopila v veljavo določba, da se mejo lahko prehaja samo z uradnim dovoljenjem ter veljavnimi obmejnimi listinami. Uradni mejni prehod je bil tudi v Žireh (Sairach).

69 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 77, a. e. IIC-14, Stenski časopis.

70 Intervju s Katarino Eržen, Laniše, december 2018, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

71 Treven, *Grenki spomini*, 44–45.

Slika 8: Rapalski sektorski mejnik št. 40, ki je v času okupacije predstavljal tromejnik med Kraljevino Italijo, Ljubljansko pokrajino in nemškim okupacijskim območjem.

Policijski in davčni nadzor se je še vedno vršil na kraku rapalske meje, ki je razmejeval Ljubljansko pokrajino in Kraljevino Italijo. Strožji pa je bil mejni režim na nemško-italijanski okupacijski meji. Nemci so jo redno nadzorovali s patruljami, ki so jo s psi obhodile dvakrat podnevi in enkrat ponoči.⁷² Ponekod so nadzoru okupacijskih meja služili tudi stražni stolpi, najbližji Idriji in Žirem se je nahajal na hribu Kovček nad suhim dolom pri Lučinah. Zaradi strogega mejnega režima, ki so ga vpeljali Nemci je meja postala težko prehodna. Določili so, v katerih krajih je mogoče mejo prehajati. Med navedenimi so bile tudi Žiri. Za prehod pa je moral posameznik pridobiti dovoljenje,⁷³ kar pa ni bilo enostavno. Tako so se morali prebivalci v želji po ohranjanju stikov, verski oskrbi,⁷⁴ ki je na nemški strani ni bilo, zaslužku itd. posluževati ilegalnega prehajanja meje, ki pa je bilo vsled utrjenosti izjemno nevarno.⁷⁵ Meja je predstavljala nevarnost tudi za otroke. Janez Žakelj se je spominjal:

⁷² Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 99.

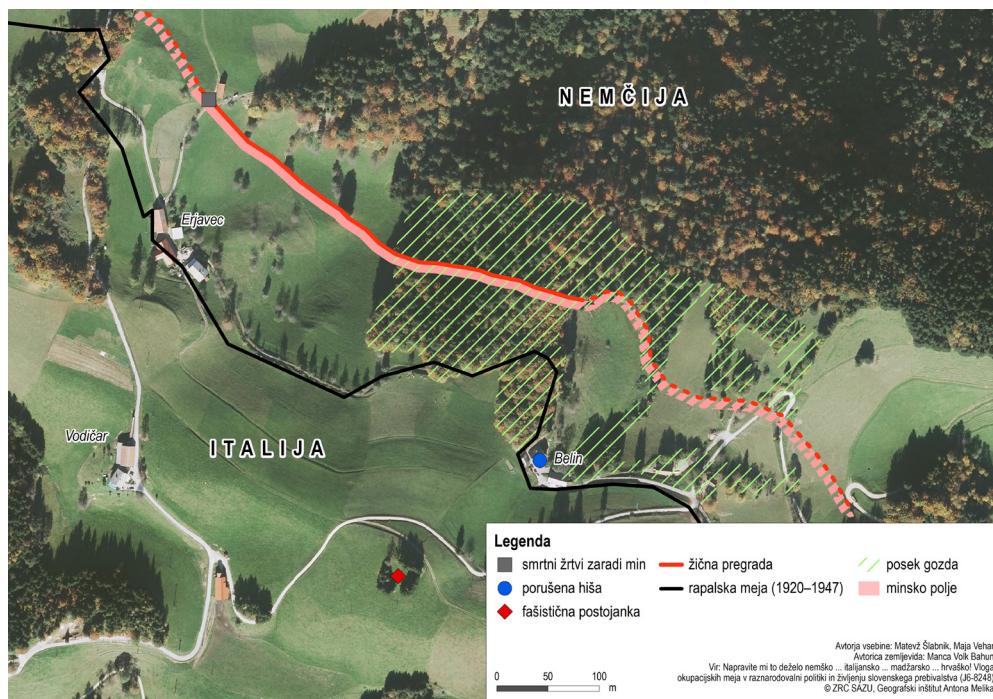
⁷³ SI ZAL ŠKL, 0268, šk. 79, a. e. OK-C-15, Objava.

⁷⁴ Ker v Žireh duhovnika ni bilo, tako so npr. čez mejo nosili otroke h krstu ter se hodili čez mejo poročat. Intervju z Rajkom Veharjem, Žiri, avgust 2015, posnetek pogovora hrani arhiv projekta; Intervju s Štefko Dolenec, Brekovec, avgust 2015, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

⁷⁵ Intervju z Mirkom Jerebom, Podlanišče, december 2018. Posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

»Otroci smo hodili na rapalsko mejo pobirat bombe. /.../ Enkrat smo jih prinesli domov in jih skrili med trske, ki jih je imela mama pripravljene za v peč. Pohitel sem za njo in poskušal z grebljo municijo spraviti iz peči. Ko je ravno takrat prišel oče in to videl, mi je primazal eno okrog ušes.«⁷⁶

Manj sreče je imel otrok na domačiji pri Štelovih na Breznici, ki je našel ročno bombo in jo imel za igračo. Ker se je zavedal, da mu jo bodo odrasli vzeli, jo je skrival v postelji. Med igro se je bomba sprožila in deček je umrl.⁷⁷

Slika 9: V fašistični kasarni na Mrzlem vrhu (nad Vodičarjem) so se v času okupacije neuradnih druženj z Italijani udeleževali tudi nemški obmejni policisti, ki jih je na drugo stran pritegnilo italijansko vino. Po enem od takšnih srečanj so se v spremstvu Italijanov vračali na drugo stran meje, v bližini katere so sprožili mino. Karta prikazuje lokacijo, kjer sta zaradi eksplozije umrla Nemec in Italijan.

76 Jereb Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 63.

77 Čadež, *Breza, brezno, Breznica*, 121.

Slika 10: 3. decembra 1943 je bil del Gradnikove brigade nastanjen na kmetiji pri Mrzlikarju nad Otaležem, ko jih je nenadoma presenetila kolona 150 Nemcev iz Idrije. Za velik del od 37 padlih partizanov tistega dne so bile usodne prav smrtonosne ovire na nemško-italijanski meji.

Fotografija prikazuje pri napadu ujetega partizana, ki so ga Nemci nato odvedli v Idrijo.

Zaključek

Tudi po kapitulaciji Italije, nemški zasedbi Idrije in nemškem umiku iz Žirov jeseni 1943 je meja še vedno ostala nevarna. Nemška vojska je sicer odpeljala nekaj min in mrež ter odprla cestne zapornice, obmejno infrastrukturo pa je odstranjevala tudi partizanska vojska, manjši del pa tudi prebivalci sami.⁷⁸ Večinoma pa so fizične ovire ostale. Proces temeljitega odstranjevanja se je začel šele po koncu druge svetovne vojne in je trajal nekaj let. Ovire naj bi odstranjevala Jugoslovanska armada, pri evidentiranju minskih polj naj bi jim pomagali tudi lastniki zemljišč.⁷⁹ Nekdanja rapalska meja je ostala aktualna vse do priključitve Cone B Julijske krajine k Jugoslaviji. Tako so morali prebivalci Žirov vse do leta 1947 zaprositi za dovoljenje za prehod nekdanje rapalske meje.⁸⁰ S tem se je za Žiri in Idrijo končalo skoraj tridesetletno obdobje življenja ob meji. Čeprav je utrjena in nevarna meja v nekaj letih izginila ter skupaj z njo tudi vedenje o njej, so posledice

78 Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 100.

79 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, a. e. 34-leto 1946-3, Predmet: žične ovire in mine odstranitev.

80 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, 34-leto 1946-2-01, Prošnja.

razmejitve vidne še dolga leta potem. Naselja, ki so bila nekoč del žirovske občine, se v njen okvir večinoma niso vrnile. Čeprav se v zgodovinskem spominu večinoma ohranja spomin na rapalsko mejo, na okupacijsko pa se pozablja, nas izkušnje t. i. generacije otrok meje, ki jih je zajela pričujoča raziskava, opominjajo, da postavljanje meja (fizičnih ter tistih v glavah) ne bo razrešilo problemov, v katerih se je znašlo človeštvo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv župnije Žiri, Mrliška knjiga župnije Žiri 1941–2007.

Arhiv Župnije Žiri, Ivan Pečnik, *Kronika župnije Žiri 1900–1941*.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL), 0265, Občina Žiri.

SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB.

SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri.

SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Idrija (SI ZAL IDR), 0133, Zbirka gradiva NOB, Idrija.

Literatura

Balantič, Ana. *Ranjena kotlina*. Idrija: Literarno društvo RIS, 2018.

Bizjak, Matjaž. *Italijanski obrambni načrti proti Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji in gradnja utrjenega obrambnega pasu na italijanski vzhodni meji (Rateče–Reka), 1927–1941*, Koper, 2016 (doktorska disertacija, Univerza na Primorskem).

Borak, Neven idr., *Slovenska novejša zgodovina 1: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Čadež, Nataša, *Breza, brezno, Breznica*. Žiri: Župnija, Podružnična cerkev sv. Kancijana, 2002.

Čeplak, Franci, *Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem. 30 let tovarne obutve Žiri*. Žiri, 1977, str. 55–85.

Ferenc, Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.

Ferenc, Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, I, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Govekar, Vinko, *Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med osvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo II. Loški razgledi*, 14/1, 1967, str. 18–47.

Govekar, Vinko, *Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med osvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo III. Loški razgledi*, 15/1, 1968, str. 11–38.

Govekar, Vinko, *Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med osvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo I. Loški razgledi*, 15/1, 1968, str. 11–30.

Jan, Janez, *Osvoboditev Žirov. Loški razgledi*, 44, 1997, 124–131.

Jankovič-Potočnik, Aleksander, *Rupnikova linija in Alpski zid: utrjevanje rapalske meje med letoma 1932 in 1941*. Vrhnika: Galerija 2, 2004.

- Jereb Filipič, Irena idr., *Ti si mene naučila brati: partizansko šolstvo na Žirovskem, v Poljanski dolini in zgornjem delu Selške doline*. Ljubljana: Modrijan, 2018.
- Juvančič, Ivo, Mussolinijev utrdbeni pas prek naših gora in planin. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, XVI/3, 1968, str. 168–174.
- Kavčič, Janez, Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije. *Idrijska obzorja: pet stoletij rudnika in mesta*, Idrija: Mestni muzej, 1993, str. 15–28.
- Košmelj – Beravs, Vida, Spomini na utrjevanje meje (Rupnikovo linijo). *Loški razgledi*, 49/1, 2000, str. 217–230.
- Marković, Zvezdan, Vplivi krepitve fašistične in nacistične oblasti v Italiji in Nemčiji na ukrepe za povečanje bojne pripravljenosti Vojske Kraljevine Jugoslavije, s poudarkom na območju Dravske banovine. V: *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 349–366.
- Mlakar, Anton, *Tabor v Žireh: domoznanski zbornik*. Žiri: Zgodovinsko društvo Tabor, 2005.
- Mohorič, Ivan, *Rudnik živega srebra v Idriji: zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela: 1490–1960*. Idrija: Mestni muzej, 1960.
- Mrovlje, Janko, Selitev se je sprevrgla v zločin. *Žirovski občasnik*, I/2, 1980/1981, str. 75–78.
- Naglič, Miha, *Dediščina rapalske meje: Rupnikova linija in Alpski zid, življenje ob rapalski meji v letih 1918–43(47): poskus utemeljitve nove muzejske zbirke*. Žiri, Ljubljana: Pegaz International, 2005.
- Pavšič, Tomaž, *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija: Bogataj, ABC Merkur, 2006.
- Pečnik, Ivan, *Vedno sem rad zidal: zbrano delo župnika Ivana Pečnika*. Ljubljana: Salve, 2014.
- Petelin, Stanko, *Vojkova brigada*. Ljubljana: Borec, 1980.
- Petelin, Stanko, *Enaintrideseta divizija*. Ljubljana: Borec, Partizanska knjiga, 1985.
- Primožič, Peter, Delovanje občine Idrija med nemško okupacijo. *Idrijski razgledi*, LXII/1, 2017, str. 97–102.
- Pivk, Aleksander, Spomini na januar 1943–maj 1945. *Naši spomini: Zbornik izgnancev, beguncev in pregnancev iz občin Gorenja vas – Poljane, Škofja Loka, Železniki, Žiri*. Škofja Loka, 2014, str. 193–195.
- Stanonik, Jože, Nemško-italijanska meja na Žirovskem v letih 1941–1943. *Žirovski občasnik*, 39/49, 2018, str. 96–101.
- Stanonik, Marija, *Promet na Žirovskem: etnološki vidik: od popotne palice do avtomobila*. Žiri: DPD Svoboda, 1987.
- Stanonik, Marija, *Štiri matere ena ljubezen: Zgodbe neke družine*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1997.
- Treven, Marija, *Grenki spomini z vrha Svetih Treh Kraljev*. Ljubljana: Metropolitana, 2018.
- Zajec, Alfonz, Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci. *Žirovski občasnik*, XI/17, 1990, str. 9–30.
- Žorž, Grega, *Varovanje rapalske meje in vojaška navzočnost na območju XI. Armadnega zbora*, Ljubljana, 2016 (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani).

Intervjuji in objavljeni intervjuji

Intervju s Štefko Dolencem, Brekovice, avgust 2015, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

Intervju z Rajkom Veharjem, Žiri, avgust 2015, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

Intervju s Tonetom Rupnikom, Mrzli Vrh, december 2018, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.

Intervju s Katarino Eržen, Laniše, december 2018, posnetek pogovora hrani arhiv projekta.
 Intervju z Mirkom Jerebom, Podlanišče, december 2018. Posnetek pogovora hrani arhiv projekta.
 Marjan Beričič, Idrija, 11. 1. 2019, Čigav si pa ti. <https://youtu.be/BNPde5c-2c>.
 Miha Ferjančič, Idrija, 11. 1. 2019, Okoli Idrije so bile tri postojanke. <https://youtu.be/FjECdYCplEI>.
 Franci Pelhan, Idrija v žici in minah, Idrija, 11. 1. 2019. <https://youtu.be/8qNRk1057gg>.
 Pavel Pivk, Idrija, 11. 1. 2019, Šticpunkti. <https://youtu.be/bmL5lVvSo7g>.

Viri in avtorstvo slikovnega gradiva

Slika 1, G. Žorž, Zgodovinsko društvo Rapalska meja
 Slika 2: Avtor fotografije Stane Kobal, hrani Matej Kobal.
 Slika 3a in 3b, SI ZAL IDR 0133, Zbirka gradiva NOB, Idrija, neoznačena skica., Arhiv projekta
 Okupacijske meje, Avtor zemljevida Rok Ciglič, avtor vsebine Matevž Šlabnik.
 Slika 4, SI ZAL ŠKL, 0265, Občina Žiri, šk. 1, a. e. 11, nr. 4436.
 Slika 5, SI ZAL ŠKL, 44, BIVb-1, Vogels Karte des Deutschen Reichs und der Alpenländer.
 Slika 6, Arhiv Dušana Lapajnet.
 Slika 7, SI ZAL ŠKL, 0268, 79, OKC15, Objava.
 Slika 8, Mestni muzej Idrija. Avtor fotografije: Darko Viler.
 Slika 9, Arhiv projekta Okupacijske meje, Avtorica zemljevida Manca Volk Bahun, avtorja vsebine Maja Vehar in Matevž Šlabnik.
 Slika 10, Arhiv Aleksandra Eržena.

Summary

Matevž Šlabnik, Maja Vehar

Idrija and Žiri as border towns 1941-1945

For almost three decades, Idrija and Žiri were separated by the state border. The towns became border towns at the end of World War I when the border between the Kingdom of Italy and the Kingdom of SHS ran on that very territory. During World War II, the German-Italian occupation border was there. In both towns, the occupiers carried out nationalist measures, while the Germans erected barbed wire around Idrija. Also, the occupation rendered Žiri and Idrija places near the tri-border between the Kingdom of Italy, the Ljubljana province under Italian occupation, and the German-occupied territory. The new border followed the old Rapallo border up to the sector milestone no. 40 near Spodnji Vrsnik. Then, a new branch split off and continued eastward north of Šentjošt nad Horjulom, past Polhov Gradec to Šentvid pri Ljubljani. The border was defined in April 1941, and in the spring of 1942, the Germans began setting up border infrastructure and clearing the border corridor (felling of forest, demolition of buildings). Such a fortified border could only be crossed with an official permit and documents, namely at the Žiri border crossing. Police and tax control were also carried out at the branch of the Rapallo border, which separated the Ljubljana province and the Kingdom of Italy. The occupation border was difficult to cross and the locals had to resort to the illegal border crossing. The border remained

dangerous even after the Italian occupation, the German occupation of Idrija, and the liberation of Žiri in the autumn of 1943 since most of the border infrastructure remained. The process of complete removal lasted several years after the war, while the former Rapallo border remained active until Zone B was annexed to Yugoslavia.